

ZAKON VRIJEDNOSTI I OBLICI NJEGOVA DJELOVANJA U SOCIJALISTIČKOJ SAMOUPRAVNOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

BORIS JURIC
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 330.13:321.74.076.12(497.1)
Stručni rad

Primljeno: 1984-10-31

Zakon vrijednosti je teoretski izraz objektivnog odnosa između vrijednosti robe s jedne strane i količine društveno potrebnog radnog vremena na drugoj strani. Pri tome je zakon vrijednosti jedan od temeljnih zakona svake robne proizvodnje. Međutim, u pojedinim tipovima robne proizvodnje zakon vrijednosti se manifestira u posebnim oblicima.

Tako u sitnoj ili prostoj robnoj proizvodnji cijene gravitiraju oko vrijednosti.

Međutim, u klasičnom kapitalizmu zakon vrijednosti djeluje preko tzv. zakona prosječnog profita. Na temelju seoba kapitala između različitih privrednih grana na kraju će se stvoriti cijena proizvodnje, koja obuhvaća cijenu koštanja i prosječni profit. U monopolističkom stadiju kapitalizma — imperijalizmu pojavit će se pored ostaloga, monopolske cijene koje obuhvaćaju ne samo cijenu koštanja i prosječni profit, već — povrh toga — i monopolski ekstraprofit.

Što se tiče socijalističke samoupravne robne proizvodnje kakva postoji kod nas, javila su se različita stajališta o tome, u kojim oblicima djeluje zakon vrijednosti. Uglavnom se pledira za dvije varijante. Jedno je dohodna cijena, drugo — specifična cijena proizvodnje. U radu se prihvaća mišljenje, da su u našim sadašnjim uvjetima istovremeno objektivno prisutna dva zakona organizacije privrednog života: zakon prosječne dohodne stope (dohotka) i zakon specifične cijene proizvodnje (dobiti).

Zakon vrijednosti je temeljni zakon svake robne privrede. Po njemu je vrijednost robe determinirana društveno potrebnim radnim vremenom, a to je ono radno vrijeme koje je potrebno da se proizvede određena roba:

- a) uz prosječne uvjete proizvodnje;
- b) uz prosječan stupanj znanja proizvođača, te
- c) uz prosječan stupanj njihova zalaganja.

Naravno, pored društveno potrebnog radnog vremena postoji čitava lepeza tzv. individualnih radnih vremena, pri čemu je od osobite važnosti, kakav je odnos između društveno potrebnog radnog vremena s jedne strane te individualnih radnih vremena s druge strane.

Stajalište prema kojemu upravo rad (i to, vidjeli smo, društveno potrebni rad) determinira robnu vrijednost predstavlja tzv. objektivističku teoriju vrijednosti. To je, dakle, radna teorija vrijednosti, čiji su zastupnici kako glavni reprezentanti britanske klasične političke ekonomije (Adam Smith i David Ricardo) tako i klasici marksizma (prije svega Karl Marx). Vrijedi međutim podsjetiti da okolnost što se među zastupnicima radne teorije vrijednosti nalaze s jedne strane klasici marksizma, s druge strane — pak neki od pripadnika buržoaske političke

ekonomije, ne znači da su drugi stavovi jednih i drugih srodni. Baš naprotiv. Dok se Smith i Ricardo javljaju kao zagovarači kapitalističkog društveno-ekonomskog uređenja, dotle će Marxu upravo radna teorija vrijednosti biti jedno od polaznih uporišta pomoću kojih će izvesti oštru i sveobuhvatnu kritiku kapitalističkog društva...

Vratimo se međutim ponovno pitanju vrijednosti! Pored gore spomenutih — objektivističkih — teorija vrijednosti u krilu suvremene buržoaske političke ekonomije postoje i zagovornici subjektivističkih teorija vrijednosti. Riječ je o teorijama koje smatraju da je vrijednost proizvoda determinirana psihološkim stavom čovjeka prema određenoj stvari. U redovima pripadnika subjektivističkih teorija susrećemo prvenstveno članove polit-ekonomskih doktrina koje su u nekim evropskim zemljama dominirale od početka sedamdesetih godina prošlog stoljeća pa do vremena Velike svjetske ekonomske krize, započete 1929. god. Konkretnije govoreći, tu ulaze članovi austrijske psihološke škole, zatim skupina engleskih ekonomskih pisaca kojima je na čelu bio Alfred Marshall, ma da se može primijetiti kako upravo A. Marshall želi biti »most« između objektivističkih pravaca svojih engleskih prethodnika i pripadnika psihološke škole. No, u krajnjoj liniji, Marshall se također opredjeljuje za subjektivistički pristup...

»Mnogi su pokušavali znanstveno objasniti obrazac $N - R - N'$. Rani ekonomisti, merkantilisti, smatraju da višak nastaje u sferi prometa, i to napose u vanjskoj trgovini gdje se roba prodaje iznad njene vrijednosti. Francuski ekonomisti, fiziokrati, svode taj višak na fizičko povećanje materije koja se proizvodi i tako nalaze da se on stvara jedino u poljoprivredi kao dar prirode koja nagrađuje zemljoradnikovo djelovanje...«¹

No, tek pripadnici britanske klasične političke ekonomije daju — kako je već naglašeno — kvalitativno nove priloge. »*Teorije vrijednosti* razjašnjavaju pojam vrijednost i robne cijene na različite načine. Sve se takve teorije mogu konačno svesti na dva smjera: radnu teoriju vrijednosti i psihološko-subjektivističku teoriju vrijednosti. Radnu teoriju vrijednosti razvili su najprije klasični engl. ekonomisti (W. Petty, A. Smith, D. Ricardo). Nju je poslije temeljito razradio i izmijenio K. Marx. Psihološko-subjektivistička teorija vrijednosti nastaje u drugoj pol. XIX st. kao reakcija na uspjehe što ih je ostvarila radna teorija vrijednosti i kao sredstvo za obranu kapitalističkog načina proizvodnje. Vrijednost robe ona razjašnjava faktorima rijetkosti i korisnosti odn. granične korisnosti. Vrijednost nije društveni odnos već odnos pojedinca prema stvari. Zbog teškoća na koje je nailazila takvim razjašnjenjem vrijednosti, buržoaska polit. ekonomija sve više napušta analizu vrijednosti i usmjerava svoju pažnju na istraživanje cijena kao tržišnog fenomena...«²

¹ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 67—68.

² *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 8, Zagreb, 1982, str. 595.

— Kako su u dosadašnjim redovima citirane brojne polit-ekonomske škole, odnosno neki polit-ekonomski pisci (merkantilisti, fiziokrati, Smith i Ricardo, subjektivistički pravci...), spominjemo da se poblži podaci i ocjene o tim školama i piscima mogu naći u sljedećim dijelima:

Obren Blagojević, *Ekonomске doktrine*, Beograd, 1971; Dušan Sabolović, *Historija političke ekonomije*, Zagreb, 1972; Dušan Sabolović, *Suvremena buržoaska politička ekonomija*, Zagreb, 1959

Zapaža se dakle izvanredno značajna uloga K. Marxa u znanstvenoj razradi radne teorije vrijednosti.

»Čuveno objašnjenje porijekla i prirode viška vrijednosti u marksističkoj ekonomskoj teoriji polazi od spoznaje da rad nije roba, već je *roba ljudska radna snaga*. Ona se na tržištu nudi i potražuje kao i sve druge robe. Ima i sama karakteristička svojstva robe: *upotrebnu vrijednost i vrijednost*...«³ (Pri tome je radna snaga ipak specifična vrsta robe...) Robna proizvodnja kroz povijest poprima različite vidove. Obično se vrši trodioba na prostu ili situ robnu proizvodnju, na kapitalističku robnu proizvodnju te na robnu proizvodnju u socijalizmu. Zakon vrijednosti djeluje u sva tri vida, ali u raznim pojavnim oblicima.

Prosta robna proizvodnja postoji onda kada je proizvođač ujedno i vlasnik sredstava za proizvodnju. Za prostu robnu proizvodnju je tipično, da ona niti u jednoj društveno-ekonomskoj formaciji nije vladajući način proizvodnje. Ona se javlja doduše veoma rano, još u srednjoj etapi barbarstva, dakle još u krilu prvobitne zajednice, ali prosta robna proizvodnja je u svim pretkapitalističkim formacijama samo pratilac vladajuće prirodne privrede. U uvjetima krupne kapitalističke robne proizvodnje prosta robna proizvodnja je također drugostepena, kao uostalom i u socijalizmu. Međutim, značenje proste robne proizvodnje može biti i jeste u pojedinim društveno-ekonomskim situacijama veoma veliko. Veliku ulogu je prosta robna proizvodnja odigrala u prijelaznom razdoblju iz feudalizma u kapitalizam. I danas — bez obzira da li je riječ o kapitalizmu ili socijalizmu, bez obzira radi li se o visokorazvijenim, srednje razvijenim ili zemljama u razvoju — prosta robna proizvodnja ima svoje značenje u privredi i u društvu i u mnogim se slučajevima optimalno uklapa u podjelu rada s krupnom industrijom, kao njezin kooperant...

Ovdje nas ipak prvenstveno interesira oblik djelovanja zakona vrijednosti u prostoj robnoj proizvodnji, pa je u vezi s time svrsishodno naglasiti slijedeće: Zakon vrijednosti u ovom vidu proizvodnje djeluje u svom izvornom obliku. To znači da društvena vrijednost nalazi svoj izraz u tržišnoj cijeni. Tržišna se pak cijena kreće oko vrijednosti. Oscilacije su rezultat promjena u odnosu ponude i potražnje. Da bismo zaokružili predstavu o svemu tome, valja dodati da se cijene formiraju za kraća vremenska razdoblja.

I jedna digresija: Smatramo zanimljivim naglasiti kako se već u skupini vodećih predstavnika *prve* relativno zaokružene polit-ekonomske škole, a to je merkantilizam, nalaze i neki hrvatski pisci. Usp.:

Dragutin Alfier, »Ekonomski mislioci starog Dubrovnika«, u knjizi: Grupa autora u red. Ivana Vrančića, *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15—20. stoljeća*, Zagreb, 1984; Vladimir Stipetić, »Ekonomska misao u starom Dubrovniku«, *Zbornik radova Fakulteta za turizam i vanjsku trgovinu u Dubrovniku*, Dubrovnik, sv. 1/1975; Boris Jurić, Benko Kotruljić, *Zadarska revija*, br. 2/1973; Boris Jurić, »Ekonomski pogledi N. V. Gučetića«, *Zadarska revija*, br. 5—6/1975; Boris Jurić, »Stari dubrovački ekonomski pisci«, *Naše more*, Dubrovnik, br. 1—2—3/1979; Boris Jurić, »Merkantilistička doktrina u djelima južnoslavenskih pisaca«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Mostaru*, sv. II—III, 1980—1981; Boris Jurić, »Zadranin Šime Grisogono — jedan od naših prvih pisaca s područja ekonomije«, *Narodni list*, Zadar, 25. studenoga 1972; Boris Jurić, »Šimun Grisogono i njegov 'Obogaćeni trgovac'«, obj. u knjizi grupe autora u red. Ivana Vrančića, *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15—20. stoljeća*, Zagreb, 1984.

³ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 68. — Usp. također: Morin Cerovac, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1980, str. 112—116.

U literaturi se s pravom ističe, kako »pojedine grane proizvodnje odnose se u *jednostavnoj robnoj proizvodnji* kao država prema državi...«⁴ Eventualna seoba sredstava je silno otežana time što je relativno nizak stupanj razvijenosti proizvodnih snaga, posebno time što bi proizvođači kada bi željeli prelaziti u drugu, trenutačno konjunkturniju granu, trebali mijenjati profesiju, a povrh svega i time što postoje još i jaka institucionalna ograničenja.

Kako ćemo ovdje često spominjati profit, bit će svrsishodno podsjetiti se sadržaja te kategorije. U kapitalističkom načinu proizvodnje stvara se — kako je dobro poznato — višak vrijednosti. To je prekoračenje prvobitne predujmljene vrijednosti u procesu oplodivanja kapitala. No, višak vrijednosti je suština, a njegovi pojavnici oblici su višestruki. Prije svega tu ulazi profit (bilo u industriji, bilo u trgovini), potom kamata te — konačno — zemljišna renta.

Profit je dakle preobraženi oblik viška vrijednosti, a zavisi od više faktora. Jedno je stopa viška vrijednosti. Ukoliko sve ostale okolnosti ostaju iste, tada je odnos stope viška vrijednosti i profitne stope upravno razmjernan. Identičan (upravno razmjernan) odnos postoji i između profitne stope s jedne te obrata kapitala s druge strane. Konačno, veća racionalnost u primjeni postojanog kapitala također djeluje na povećanje profitne stope. Drugačije je s odnosom između profitne stope i organskog sastava kapitala. S obzirom da visoki organski sastav kapitala znači da u nekom kapitalu procentualno dominira postojani kapital, a to — na drugoj strani — znači da je (također gledano u relativnom pokazatelju) udio promjenljivog kapitala manji, slijedi da od dva kapitala iste veličine onaj kapital koji ima visoki organski sastav, stvara manje mase viška vrijednosti. Zbog toga je očigledno da je odnos profitne stope i organskog sastava obrnuto razmjernan.

»Samo se znanstvenom analizom doznaje da je varijabilni kapital neposredni stvaralac viška vrijednosti. Inače, u svakodnevnim poslovnim transakcijama, čini se kao da taj višak stvaraju sva uložena sredstva, bez obzira kako su raspoređena. Uostalom, za kapitalista je važan samo konačni rezultat, a taj se ogleda u višku što ga donosi njegov predujmljeni kapital. Kao takav zamišljeni potomak cjelokupnog predujmljenog kapitala višak vrijednosti uzima preobraženi oblik *profita*.«⁵

U vezi s time javlja se i razlika između stope viška vrijednosti koja predstavlja odnos viška vrijednosti prema promjenljivom kapitalu i profitne stope koja predstavlja odnos viška vrijednosti odnosno profita prema cjelokupnom uloženom kapitalu. U klasičnom kapitalizmu (kapitalizmu slobodne konkurencije) zakon vrijednosti djeluje u obliku zakona prosječnog profita. Kako je poznato, u raznim granama proizvodnje različiti je organski sastav kapitala. Ako se pretpostavi da u svim promatranim granama je stopa viška vrijednosti identična, jasno je da će se u pojedinim granama stvarati različite mase viška vrijednosti. Na prvi bi pogled proizlazilo, da će grane u kojima je organski sastav kapitala nizak, odbacivati veće profite. Međutim, situacija u stvarnosti je bitno drugačija. U praksi će se potvrđivati načelo: »Jednaki profiti na jednake

⁴ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 201. -- Usp. također: Jakov Tironi, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1976, str. 143—155.

⁵ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 8. — Usp. također: Miladin Korać i Tihomir Vlaškalić, *Politička ekonomija*, Beograd, 1975, str. 263—276.

kapitale!« Ili, drugim riječima, svi kapitali jednake visine, bez obzira na razlike u organskom sastavu kapitala, odbacivat će jednake profite.

Ako radi ilustracije uzmemo u razmatranje tri grane, lako ćemo konstatirati da su im organski sastavi različiti, već zbog razlika u stupnju razvijenosti, odnosno zbog razlika u primijenjenoj tehnici i tehnologiji. Konačno, mnoge grane imaju različitih specifičnosti, koje također pridonose razlikama u organskom sastavu. Neka nam grana A ima visok organski sastav (npr. takav da joj od 100 jedinica njenog kapitala 90 jedinica otpada na postojani kapital — p, a preostalih 10 jedinica na promjenljivi kapital — pr).

Drugoj grani organski sastav može biti npr.: 80 p i 20 pr, a trećoj — 70 p i 30 pr.

Pri svemu ovome važno je podsjetiti da se kod tri primjera radi o tri različite vrste materijalne proizvodnje. Grana A može biti crna metalurgija, grana B — kemijska, a grana C — prehrambena industrija.

Ako se pretpostavi da se u određenom (startnom) trenutku u svim granama ostvaruje profit koji je jednak višku vrijednosti stvorenom u određenoj grani, tada će se lako uočiti, da takvo stanje može potrajati samo relativno kratko vrijeme, drugačije rečeno — da to može biti samo izuzetno. Dolazi naime do seobe kapitala. Kapital plasiran u grane s visokim organskim sastavom, selit će (do određene granice) u grane s niskim organskim sastavom, i to u želji da se na jedinicu kapitala ostvari čim veći profit. Međutim, tom seobom kapitala dolazi do korijenitih izmjena u međudnosu ponude i potražnje. Ukoliko je prije započinjanja tih seoba odnos ponude i potražnje bio uravnotežen, on sada to više neće biti. U granama u koje je kapital uvelike selio, doći će do pada cijena. U granama iz kojih je kapital selio, doći će do rasta cijena. Na kraju će se stvoriti tzv. cijena proizvodnje, koja obuhvaća cijenu koštanja i prosječan profit.

Ovdje je od posebne važnosti naglasiti, kako zakon prosječnog profita nije nikakav zakon koji bi bio podvrsta šire kategorije pravnih propisa. Zakon prosječnog profita je društveno-ekonomska zakonomjernost, koja se zbiva u stvarnosti neovisno od volje ljudi. Pri tome je ipak evidentno, da ljudska djelatnost može djelovanje zakona prosječnog profita u izvjesnoj mjeri ubrzavati odnosno usporavati.

Uz zakon prosječnog profita ide još jedna napomena: S obzirom da ovaj, kao uostalom i drugi polit-ekonomski zakoni, djeluje kao tendencija, očito je da od njega ima, više ili manje, odstupanja. S jedne strane, ima grana u kojima se kroz relativno duže razdoblje ostvaruje profit koji je veći od prosječnog, ali svejedno priliv kapitala u tu granu nije toliki da bi taj veći profit oborio na razinu prosječnog. To mogu biti neke proizvodne grane u kojima je rizik znatno veći od uobičajenog. Nadalje, dobri primjeri za to mogu se naći i u nekim uslužnim privrednim djelatnostima (kao što je npr. moreplovstvo na udaljenim morskim prostorima). Na drugoj strani ima i grana u kojima je možda u datom trenutku profit koji se ostvaruje, manji od prosječnog, ali po objektivnoj ili subjektivnoj ocjeni poduzetnika riječ je o granama u kojima se u doglednoj budućnosti očekuje natprosječni profit...

»Ovaj prikaz procesa formiranja cijene proizvodnje i prosječnog profita pokazuje da se u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, pored konkurencije u svakoj grani privrede, razvija i konkurencija raznovrsnih robnih proizvođača putem seljenja njihovih kapitala iz jednih grana pri-

vredivanja u druge. Društvene (tržišne) se vrijednosti na taj način transformiraju u cijenu proizvodnje, koja postaje ona gravitacijska točka oko koje osciliraju dnevne tržišne cijene. Gdje je individualna vrijednost robe niža od cijene proizvodnje ili tržišne cijene, kao suvišak se povrh prosječnog profita ostvaruje i određeni *ekstraprofit*...«⁶

U prethodnim redovima smo uz ostalo podsjetili na opće faktore koji djeluju na profitnu stopu, a sada bi bilo korisno posebno naglasiti koji faktori bitno utječu na *prosječnu* profitnu stopu? Dva ključna faktora bili bi: a) različite profitne stope u pojedinim granama proizvodnje i b) relativna veličina kapitala plasiranog u svakoj posebnoj grani proizvodnje...

Grana u kojoj se u kapitalističkom društvu formira prosječni profit je materijalna proizvodnja, konkretnije — industrija. No, kada se je u industriji jednom došlo do prosječnog profita, odnosno do prosječne profitne stope, tada to postaje putokaz za brojne druge privredne djelatnosti uslužnog karaktera. Prije svega, za kapital plasiran u trgovini, prosječna profitna stopa nastala u industriji, je svojevrsan orijentir. Ukoliko je naime duže vremena profitna stopa koja se ostvaruje u industriji na određenu visinu kapitala, veća nego li je u trgovini, uslijedit će bijeg kapitala iz trgovine u industriju. I obrnuto. Prema tome, seoba kapitala na relaciji ovih dviju privrednih djelatnosti imat će tendenciju da ujednači njihove profitne stope, što drugim riječima znači, da će kapitali jednake visine, plasirani u neku granu industrije ili u trgovinu, svojim vlasnicima u načelu donositi jednake profite.

Slično je i kod kamatonosnog kapitala, ali uz napomenu da se tamo pojavljuju dvije kategorije osoba koje aspiriraju na odgovarajuće dijelove profita. Jedno je vlasnik kapitala koji taj kapital posuđuje zajmoprimcu. Drugo je sam zajmoprimac, koji je kapitalistički poduzetnik i organizira proces proizvodnje. U skladu s već iznijetim tom kapitalu pripada odgovarajući profit na temelju prosječne profitne stope. Taj se prosječni profit dijeli na kamate zajmodavaocu, te na poduzetničku dobit.

Što se tiče poljoprivrede, ona posjeduje niz specifičnosti. Tamo se javljaju također tri personae dramatis. Pored angažiranih najamnih radnika, tamo se (ako je riječ o tipičnoj kapitalističkoj poljoprivredi) javljaju zemljovlasnici i zakupnici. Poznato je da zemljovlasnici dobijaju rentu. Ovdje nas zanima motivacija zakupnika. Očito je da oni s pravom očekuju da na svoj kapital (uložen u poljoprivredu) dobiju barem prosječni profit, čija se visina formira u industriji. »Monopol privatnog vlasništva na zemlju uvjetuje i omogućava da se novostvorena vrijednost u kapitalističkoj poljoprivredi dijeli na tri dohotka: *najamninu* poljoprivrednih radnika, *prosječni profit* kapitalista-zakupca i *rentu* koja pripada zemljovlasniku...«⁷ (U poljoprivredi je uz to organski sastav kapitala redovito manji od prosječnog organskog sastava kapitala u industriji...)

Od kretanja između grana valja oštro lučiti kretanje unutar jedne te iste grane. Naime, svaku od gore spomenutih grana (A — crna metalurgija, B — kemijska industrija, C — prehrambena industrija) treba dalje dijeliti na tri grupe proizvođača. Uzmimo npr. kemijsku indu-

⁶ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 88. — Usp. također: Miladin Korać i Tihomir Vlaškalić, *Politička ekonomija*, Beograd, 1975, str. 276—278.

⁷ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 91. — Usp. također: Marin Cerovac, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1980, str. 230—246.

striju, odnosno samo jednu od podgrana kemijske industrije. U njoj zapravo egzistiraju ove grupe proizvođača:

B/ I: Grupa proizvođača koja raspolaže s najmodernijim sredstvima za proizvodnju. U pravilu će ta grupa u svojim pogonima imati i vrhunsku organizaciju rada, suvremeni marketing i sl.

B/ II: Grupa proizvođača koja raspolaže s prosječnim sredstvima za proizvodnju. Ostali uvjeti proizvodnje također će joj u pravilu biti na prosječnoj razini. Može se dodati, kako će vrlo često najveći broj proizvođača promatrane grupe biti upravo ovog profila.

B/III: Grupa proizvođača čiji su uvjeti proizvodnje najlošiji, dakle, ispod prosjeka grupe.

Ove tri grupe imat će različite troškove proizvodnje, različitu cijenu koštanja. Grupa B/I koja ima najveću produktivost rada bit će, svakako, u privilegiranom položaju. Kako je njezina cijena koštanja po jedinici proizvodna najmanja, što će članovi grupe B/I na tržištu ostvarivati ekstra-profit. A ekstra-profit nije ništa drugo, nego suvišak povrh prosječnog profita. Ostvaruje se tamo gdje je individualna vrijednost robe manja od cijene proizvodnje ili tržišne cijene. Proizvođači iz grupe B/II a pogotovo iz grupe B/III imat će, dakle, dugoročni cilj da se prebace u grupu B/I. Ali, unatoč tome što će neki od njih u tome uspjeti, uvijek će postojati ekstra-profit kao zakonomjerna pojava u kapitalizmu. Drugo je pitanje, tko će biti njegovi korisnici. To može biti čas jedno, a čas drugo ili treće poduzeće. Bitno je međutim to, da ta borba, ta želja za prijelaz iz grupa B/III i B/II u grupu B/I objektivno pridonosi općem društvenom povećanju produktivnosti rada...

A produktivnost rada jedan je od osnovnih pokazatelja uspješnosti rada kako pojedinačnih privrednih subjekata tako i privrede u cjelini. Porast produktivnosti rada ostvaruje se ili povećanjem obima proizvodnje pri određenom utrošku vremena ili smanjenjem utroška vremena za određenu proizvodnju... Djelovanje zakona vrijednosti u monopolističkom stadiju kapitalizma poprima neke specifičnosti. Naime, kako je poznato, pojava monopola je upravo prva od osnovnih karakteristika imperijalizma. Monopoli su u prilici da svoje proizvode prodaju po cijenama koje su znatno iznad vrijednosti robe. Na taj način pri prodaji svojih proizvoda monopoli ostvaruju ne samo prosječni profit, nego daleko više od toga. Ostvaruju ono što se naziva »monopolski ekstraprofit«. U vezi s takvim njihovim ponašanjem postavilo se bilo pitanje, da li monopolske cijene negiraju djelovanje zakona vrijednosti? U odgovoru na to pitanje valja se podsjetiti slijedećeg:

Nikada čitava privreda nije monopolizirana. Uvijek postoje poduzeća koja su izvan monopola i koja, s obzirom na konkurenciju vodećih monopola, moraju prodavati svoju robu po cijenama koje su daleko ispod vrijednosti. S druge strane, ukupna suma robnih vrijednosti u nekoj privredi (i kada je ona monopolizirana!) jednaka je ukupnoj sumi cijena proizvodnje. Prema tome, iako monopolska cijena zahvaća a) cijenu koštanja, b) prosječni profit i c) monopolski ekstraprofit, postoje u društvu proizvođači u političko-ekonomskoj terminologiji poznati kao »autsajderi« koji ne mogu ostvariti niti prosječni profit. Riječ je dakle o tome, da ponašanje monopola donekle

deformira zakon vrijednosti, ali ga ne negira, pošto — najjednostavnije rečeno — ono što su jedni više dobili, drugi su izgubili...

»Monopoli ograničavaju konkurenciju, ali je ne ukidaju. Dapače, oni razvijaju i neke nove oblike konkurencije. Prije svega vodi se i nadalje oštra konkurencija unutar samih monopola oko kvota proizvodnje, interesnih sfera, učešća u organima upravljanja, raspodjele profita itd. Zatim konkurencija između monopola iste grane i raznih grana privrede, te najzad konkurencija između monopola i autsajdera — poduzeća koja nisu stupila u monopole. — Prema autsajderima primjenjuje se pravo nasilje dok monopoli osvajaju neku granu privrede. Lišavaju ih uvjeta proizvodnje, velikih tržišta, povoljnih cijena, kredita itd., a kad ustreba, pribjegava se i metodama njihova bojkotiranja pa i okrutnijim sredstvima...⁸

Postavilo se svojevremeno pred političku ekonomiju također pitanje o obliku djelovanja zakona vrijednosti u okviru kapitalizma kao svjetskog sistema.

»Iz nacionalnih profitnih stopa formira se konkurencija na svjetskom tržištu i prelivom kapitala iz jednih zemalja u druge svjetska prosječna profitna stopa, a iz nacionalnih cijena proizvodnje za određenu granu formira se na taj način i svjetska cijena proizvodnje. Svjetska cijena proizvodnje predstavlja prosječne svjetske troškove proizvodnje za neku određenu granu proizvodnje i, razumije se profit određen svjetskom prosječnom profitnom stopom. U stvarnosti, jedno se i drugo pojavljuje samo kao tendencija...⁹

* * *

Nakon što smo se u kratkim potezima osvrnuli na zakon vrijednosti u sitnoj odnosno prostoj robnoj proizvodnji, te u kapitalističkoj, preći ćemo na sagledavanje oblika njegova djelovanja u socijalizmu.

Sa stajališta političke ekonomije socijalizam bi se mogao označiti kao društveni poredak zasnovan na podružvljenim sredstvima za proizvodnju u kojem se — u procesu oslobađanja rada i raspodjele prema radu — društveni odnosi oslobađaju elemenata klasnih suprotnosti i svih oblika iskorišćavanja čovjeka od strane čovjeka. (Socijalizam je ujedno opći društveni i politički pokret svjetskih razmjera, koji se javlja kao izraz borbe radničke klase protiv ekonomske eksploatacije i društvenog ugnjetavanja...) Konkretnije rečeno, političku ekonomiju socijalizma zanimat će problematika proizvodnih odnosa socijalizma, nadalje: socijalizam kao svjetski proces, roba i novac u socijalizmu, specifičnosti izgradnje socijalizma u poljoprivredi, društvena reprodukcija i planiranje u socijalizmu, tehnički progres, ekonomski odnosi među socijalističkim zemljama, međuodnos: socijalizam — svjetska privreda i sl.¹⁰

⁸ Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 102. — Usp. također: Jakov Tironi, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1976, str. 227—233.

⁹ Grupa autora u red. Ivana Vrančića, *Politička ekonomija kapitalizma*, Zagreb, 1976, str. 197.

¹⁰ Marin Cerovac, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1980; Grupa autora u red. Bogdana Čosića, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, 1976; Josip Deželjin, *Oslobađanje rada*, Rijeka, 1975; Josip Deželjin, *Naučno-tehnički progres i zaposlenost u SFR Jugoslaviji*, Rijeka, 1977; Josip Deželjin, *Interakcija u razviku privrede, znanosti i obrazovanja*, Univerzitet danas, Beograd, br. 1/1980;

U Jugoslaviji se razvija originalni model socijalističke ekonomike. Između znanstvene discipline posvećene ekonomici Jugoslavije s jedne i političke ekonomije socijalizma s druge strane postoji vrlo velika bliskost...¹¹

Što se tiče oblika djelovanja zakona vrijednost u socijalizmu, potrebno je prije svega omeđiti predmet razmatranja. U socijalizmu ima različitih privrednih sistema, pa je očito da je tu teško povlačiti neke generalizacije. Imat ćemo zbog toga pred očima socijalističku samoupravnu robnu proizvodnju, kakva postoji kod nas. No, i kada smo tako utvrdili objekt promatranja, pristup problematici može biti višeslojan.

S jedne strane poznato je da kod nas postoji prosta robna proizvodnja. Moglo bi se reći da u njezinom okviru djeluje zakon vrijednosti u svojem više-manje čistom obliku.

»Pojedine grane proizvodnje odnose se u *jednostavnoj robnoj proizvodnji* kao država prema državi. Nema slobodnog prelijevanja sredstava — bilo zbog nedovoljne razvijenosti proizvodnih snaga ili zbog institucionalnih ograničenja — pa i djelovanje zakona vrijednosti ne seže dalje od njegove funkcije *zakona tržišne vrijednosti* (društvene vrijednosti). Tržišno takmičenje istovrsnih proizvođača — proizvođača jedne grane proizvodnje — svodi svako njihovo individualno radno vrijeme, utrošeno u proizvodnji određene robe, na jedno jedinstveno društveno potrebno radno vrijeme, tj. radno vrijeme koje se prosječno zahtijeva za izradu toga proizvoda...¹²

S druge strane, imamo (i u našim uvjetima) monopolističke situacije koje onima što imaju taj položaj, donose uz redovite (»normalne«) prihode također monopolističke superdohotke. Konačno, na trećoj strani je složena ili razvijena robna proizvodnja (načelno bez monopolističkih situacija) u kojoj se ostvaruje djelovanje zakona vrijednosti putem konkurencije robnih proizvođača.

U vezi sa značenjem zakona vrijednosti u socijalizmu, u literaturi se podvlači:

»Veoma važnu funkciju ima zakon vrijednosti i u socijalističkom društvu. On djeluje kao vanjska sila, usmjeravana i korigirana društvenim planovima i drugim društvenim odlukama, koja tjera proizvođače da stalno razvijaju proizvodne snage, provode ekonomiju rada i

Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, 1984; Rikard Lang, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1972; Nada Šišul, *O razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje*, Rijeka. s. a.; Ante Fiamengo, *Osnove opće sociologije*, Zagreb, 1970; Jože Goričar, *Sociologija*, Beograd, 1961; Ivan Kuvacić, *Sociologija*, Zagreb, 1979; Oleg Mandić, *Opća sociologija*, Zagreb, 1975; Stjepan Pulišelić, *Osnove sociologije*, Zagreb, 1976; Rudi Supek, *Sociologija*, Zagreb, 1977; Boris Jurić, »O nekim ekonomskim načelima, kriterijima i pokazateljima«, *Zadarska revija*, br. 2—3/1983; Boris Jurić, »Lenjin kao ekonomski teoretičar«, *Zadarska revija*, br. 5—6/1974.

¹¹ Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije, Knjiga prva i druga*, Beograd, 1930; Pero Jurković i Zoran Jašić, *Uvod u teoriju ekonomske politike*, Zagreb, 1978; Stjepan Lovrenović, *Ekonomska politika*, Zagreb, 1976; Dragutin V. Maršenić, *Privredni sistem Jugoslavije*, Beograd, 1977; Mijo Mirković, *Uvod u ekonomiku FNR Jugoslavije*, Zagreb, 1959; Dušan Penezić i Božidar Stavrić, *Ekonomika SFR Jugoslavije*, Beograd, 1980; Nedeljko Rendulić, *Uvod u ekonomiku SFRJ*, Zagreb, 1973; Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić, *Ekonomika Jugoslavije — Opći dio*, Zagreb, 1980; Ivan Bilić, *Korijeni naše inflacije*, Split, 1976.

¹² Adolf Dragičević, *Osnove političke ekonomije*, Zagreb, 1973, str. 201.

usmjere svoju djelatnost u one grane proizvodnje koje su društvu najviše potrebne...«¹³

Ma da ima više stajališta o tome, u kojim oblicima djeluje zakon vrijednosti u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji, prvenstveno valja obratiti pažnju na koncepcije dohodovne cijene te cijene proizvodnje (uz napomenu da postoje različite varijante cijene proizvodnje). Vrijedi spomenuti pored njih još i vrijednosnu cijenu.

»Zastupnici koncepcije *vrijednosne cijene* polaze od samoupravljanja i radničke klase kao klase na vlasti. Po njima u takvom društvenom okviru nema uzročnika koji bi utjecao na preobrazbu vrijednosti u neki drugi oblik zakona vrijednosti. Time što vrijednosna cijena svakoj privrednoj grani koja proizvodi istu upotrebnu vrijednost omogućava naknadu materijalnih troškova proizvodnje i ostvarenje dohotka, koji je jednak novostvorenoj vrijednosti u toj grani, nema prelijevanja novostvorene vrijednosti iz grane u granu. Na taj je način moguće reproducirati odnose raspodjele prema radu...«¹⁴

Međutim, koncepcija vrijednosne cijene ima vrlo malo zagovarača. Toj se koncepciji s pravom upućuju oštre kritike, kao što su npr. slijedeće:

»Kritičari te koncepcije polaze od toga da vrijednosna cijena ne odgovara stupnju razvijenosti proizvodnih snaga u nas, niti stimulira njihov razvoj, jer priznaje najviše dohotke granama s niskim organskim sastavom faktora proizvodnje...« (Zorka Zović-Svoboda)¹⁵

»Stoga, ako i pretpostavimo da u socijalizmu zakon vrijednosti i djeluje preko vrijednosne cijene, taj oblik bi se, u uvjetima različitog organskog sastava ili tehničke opremljenosti rada u različitim privrednim granama, nužnošću ekonomskih zakona pretvorio u drugi oblik, koji bi bio različit od vrijednosne cijene...« (Jakov Tironi)¹⁶

»Toj se koncepciji upućuju slijedeći prigovori:

- vrijednosna cijena bi kao normalna cijena stamulirala grane s nižim organskim sastavom faktora proizvodnje, jer bi se kod njih akumulirao najveći dio viška rada — zato što te grane i stvaraju najveći dio viška rada;
- analogno prvom prigovoru ova koncepcija ne osigurava razvoj proplzivnih grana narodne privrede;
- vrijednosna cijena je karakteristična za jednostavnu robnu proizvodnju, a socijalistička robna proizvodnja predstavlja oblik krupne robne proizvodnje. Prema tome ovdje se ne može pojaviti ta cijena. Zbog tih i drugih prigovora ova je koncepcija uglavnom odbačena...« (Ivan Bilić)¹⁷

Gljučne koncepcije oko kojih se »lome koplja«, su dakle dohodna cijena i specifična cijena proizvodnje. U socijalističkoj robnoj proiz-

¹³ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 8, Zagreb, 1982, str. 595.

¹⁴ Grupa autora u red. Bogdana Čosića, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, 1976, str. 107.

¹⁵ Isto kao u bilj. br. 14.

¹⁶ Jakov Tironi, *Politička ekonomija*, Zagreb, 1976, str. 280.

¹⁷ Ivan Bilić, *Korijeni naše inflacije*, Split, 1976, str. 30; Ivan Bilić, »Dohodna cijena ili cijena proizvodnje«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 1966.

vodnji dohodak je motiv proizvodnje odnosno poslovanja. Prema tome rentabilnost socijalističke radne organizacije u oblasti privrede izražava se u dohodovnoj stopi. Odmah valja primijetiti da se dohodovna stopa treba shvaćati u dva značenja: s jedne strane sa stajališta pojedinačne privredne organizacije, a s druge — na razini čitave društvene privrede kao prosječna dohodna stopa, koja — izgleda — predstavlja oblik djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu. Obrazac dohodne stope bio bi ovaj:

$$d' = \frac{d}{sp + nv}$$

Tu d' znači dohodnu stopu,

d — ostvareni dohodak,

sp — vrijednost angažiranih sredstava proizvodnje, a

nv — novododani rad.

Poznato je naravno, da je organski sastav faktora proizvodnje u različitim granama veoma različit, i to u zavisnosti o tehnici i tehnologiji koja se u pojedinoj grani primjenjuje. Grane s nižim organskim sastavom faktora proizvodnje (misli se — nižim u odnosu na društveni prosjek) imat će u startu visoku stopu viška rada. Nasuprot tome, grane s višim organskim stavom imat će (u startu) nižu stopu viška rada. Uslijedit će seljenje sredstava za proizvodnju i radne snage iz grane u granu, pri čemu izraz »seljenje« treba razumijevati elastično. (To će u pravilu biti preorijentacija proizvodnje.) Objektivno gledano, javit će se tendencija da se u svakoj grani ostvari približno jednaki dohodak na jednaku količinu angažiranih sredstava za proizvodnju (prošli rad) i radne snage (živi rad). Pojavit će se tzv. dohodna cijena, koja sadrži materijalne troškove proizvodnje i prosječni dohodak:

$$\text{dohodna cijena} = mtp + pd.$$

(Naravno, materijalne troškove proizvodnje u navedenom obrascu valja shvatiti u širem smislu, tako da je u njima zahvaćena i amortizacija.)

Kada je kod nas jednom prilikom izvršena analiza ekonomskog položaja privrednih grupacija u želji da se usporede s jedne strane tekuće cijene s postojećim modelima o tzv. »normalnoj cijeni« uočilo se da je primarna raspodjela narodnog dohotka na bazi tekućih cijena bitno različita od bilo koje varijante normalne cijene. Pored dohodne cijene čija verifikacija je izazivala najveći interes, pokušalo se je verifikirati da li možda zakon vrijednosti u našim uvjetima djeluje putem »vrijednosne cijene« ili »specifične cijene proizvodnje«? Međutim, zbog toga što su tekuće cijene bitno odstupale od svih predloženih modela oblika djelovanja zakona vrijednosti u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji, ne smije se prebrzo donositi zaključak da su svi ti modeli pogrešni. S više strana smatra se da bi upravo dohodna cijena predstavljala tzv. normalnu cijenu. Ustvari, bilo je nerealno očekivati da analiza dovede do »poklapanja« tekućih cijena i dohodne cijene, s obzirom da cijene ni u vrijeme izrade spomenute analize, niti danas, nisu do kraja slobodne, ne zasnivaju se dakle isključivo na temelju ekonomskih zakona, već je u području reguliranja cijena (bilo izravno, bilo neizravno) još uvijek izvanredno značajna državna intervencija.

»Tako koncipirana dohodna stopa osigurava radnom kolektivu privsavanje razmjerno uloženom minulom i tekućem radu (utrošena sredstva za proizvodnju i novodatni rad), razumljivo u zavisnosti od odnosa koji vladaju na tržištu i uvjeta u kojima radni kolektiv proizvodi u odnosu na prosječne uvjete privređivanja. Mehanizam dohodne stope istovremeno tjera radni kolektiv na maksimalizaciju dohotka. To se postiže manjim angažiranjem sredstava za proizvodnju i ljudskog rada u grani gdje se radni kolektiv nalazi, ili seljenjem sredstava u onu granu koja odbacuje veći dohodak, a kako je potonje vezano za grane s višim organskim sastavom faktora proizvodnje, to koncepcija dohodne cijene stimulira propulzivne grane u privredi...« (Ivan Bilić)¹⁸

Sve u svemu, »zakon prosječnog dohotka je jedan od načina ispoljavanja zakona vrijednosti u socijalističkoj privredi. Rezultat je postepenog napuštanja administrativnih metoda i birokratskog reguliranja ekonomskih procesa. Ali djelovanja su mu redovito ograničena. U prvom redu zato što socijalističko društvo postavlja sebi određene ekonomske i socijalne zadatke koji se moraju ostvariti bez obzira na dohodak. Ti zadaci određuju osnovne proporcije društvene proizvodnje, pa, prema tome, i osnovnu raspodjelu proizvodnih činilaca...« (Adolf Dragičević)¹⁹

Pri tome valja razlikovati raspodjelu između različitih grana proizvodnje (na temelju tzv. prosječne dohodne stope) s jedne te raspodjelu u okviru jedne grane proizvodnje (ekstradohodak) s druge strane. Ekstradohodak u okviru svake grane proizvodnje predstavlja objektivni stimulans koji podstiče na racionalno korišćenje raspoloživih faktora proizvodnje... Drugim riječima, on predstavlja stimulans za stalni razvoj proizvodnih snaga i tehnički progres u uvjetima socijalističke robne proizvodnje.

Preostaje nam još da se prisjetimo cijene proizvodnje kao oblika djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu.

»Saglasno koncepciji specifične cene proizvodnje... radni kolektiv se pri donošenju svojih odluka ne rukovodi dohodnom stopom, već istim pokazateljem rentabilnosti kojim se rukovodio kapitalist, tj. *profitnom stopom, odnosno stopom dobiti*. Stoga naziv specifična cena proizvodnje potiče otuda što odluke o proizvodnji donosi sam radni kolektiv, a ne kapitalist (što je specifično, pa otuda i ovakav naziv), ali se pri tom odlučivanju rukovodi istim pokazateljem rentabilnosti kao i kapitalist, tj. profitnom stopom, što posredstvom seljenja prouzrokuje isti oblik transformacije vrednosti robe kao i u kapitalizmu (tj. cenu proizvodnje). — Posle ove, pojavila se kod još jedna varijanta koncepcije specifične cene proizvodnje, po kojoj bi rentabilnost socijalističkih preduzeća kojim upravljaju radni kolektivi trebalo meriti *stopom akumulativnosti* (tj. akumulacijom prema prosečno korišćenim sredstvima), a ne stopom dobiti, odnosno profita, kao u prvoj varijanti, s tim što i ova stopa akumulativnosti (kao i stopa dobiti) posredstvom seljenja vodi ka transformaciji vrednosti robe u specifičnu cenu proizvodnje...« (Miladin Korać i Tihomir Vlaškalić)²⁰ Jedna od varijanata cijene proizvodnje izražava se u slijedećem obrascu:

¹⁸ Ivan Bilić, *Korijeni naše inflacije*, Split, 1976, str. 33.

¹⁹ Adolf Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, Zagreb, 1933, str. 705.

²⁰ Miladin Korać i Tihomir Vlaškalić, *Politička ekonomija*, Beograd, 1975, str. 358—359.

A

$$C + V + Q$$

Tu je, uz pretpostavku jednog godišnjeg obrta sredstava:

A = ukupna društvena akumulacija,

C = ukupna predujmljena sredstva za proizvodnju,

V = ukupni osobni dohoci i

Q = ukupna opća potrošnja.

Većina polemika kod nas vodila se u znaku dileme, da li se zakon vrijednosti u našim uvjetima manifestira u obliku dohodne cijene ili specifične cijene proizvodnje? Opredjeljivanje za jednu koncepciju redovno je značilo bacanje anateme na drugu. Međutim, čini se da obe ove koncepcije u stvarnosti koegzistiraju. Čini se da su u našim sadašnjim uvjetima objektivno prisutna dva zakona organizacije privrednog života: i zakon prosječne dohodne stope (dohotka) i zakon specifične cijene proizvodnje (dobiti).

Takve karakteristike samoupravne robne proizvodnje, po našem je mišljenju, vrlo uspješno uočio David Dašić.

»U nas su, nesumnjivo, prisutne i snažne tehnokratsko-menadžerske i etatiističke tendencije koje uzurpiraju samoupravljanje, zbog kojih se robni proizvođač ne može tako lako afirmirati kao pravi samoupravni robni proizvođač i sledstveno tome ne pojavljuje se kao prvi i isključivi prisvajatelj rezultata svoga rada... To istovremeno znači da jugoslovensko društvo nije čisto ni »socijalističko« ni »samoupravno«. — Dakle, u našoj socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi zajedno egzistiraju elementi nove i stare organizacije privrednog života, elementi novih i nasleđenih proizvodnih odnosa, odnosno istovremeno postoji dohodak kao nova samoupravna socijalistička tvorevina i profit (dobit), kao ostatak »buržoaskog prava« (u onom smislu kako ga Marks shvata). Zbog toga, čini se da su u našem socijalističkom društvu istovremeno objektivno prisutna dva zakona organizacije privrednog života: zakon prosečne dohodne stope (dohotka) i zakon prosečne »profitne« stope (dobit). Otuda nam i svako isključivo opredeljenje za koncept »dohodne cene« ili »specifične cene proizvodnje« izgleda nerealno. Radi se, u stvari, o sledećem: ... Trend našeg socijalističkog razvoja mora ići u pravcu afirmacije sistema dohotka, odnosno samoupravljanje će se sve više zasnivati na polugama dohotka kao novog proizvodnog odnosa, a sve manje na profitu (dobiti) kao ostatku »buržoaskog prava«. No, za sada još uvek se mora računati i sa profitom (dobiti) i njegovom robnom logikom...«²¹

²¹ David Dašić, »Prikaz zbornika radova: 'Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje', *Produktivnost* (časopis Jugoslovenskog zavoda za produktivnost rada), Beograd, god. XIII, februar 1971, br. 2, str. 158—161. (Citat je sa str. 160.)

Boris Jurić: PRICE LAW IN SOCIALIST SELF-GOVERNING GOODS
PRODUCTION

S u m m a r y

Price law is the theoretical expression of the relation between the value of the product and the quantity of labour. This relation is one of the basic law of goods production. In different types of production the principle is manifested in different forms.

In the simple production of goods prices tend to conform to the value of the goods.

In the classic form of capitalism the principle operates through the law of average profit. The transfer of capital to different branches of economy ultimately results in a price which comprises the cost of production and average profit. At the monopoly stage prices comprise the cost of production, average profit, and the extra profit.

As regards the socialist self-governing goods production such as exists in Yugoslavia, different opinions are current concerning the forms of operation of this principle. Two principal variants are prevalent: the principle of average income and the principle of specific cost of production.